

FILOZOFIA A KONCEPTUÁLNY PRIESTOR

PHILOSOPHY AND A CONCEPTUAL APPARATUS

*Marián Zouhar*¹

Abstract: *It is argued, in the paper, that philosophy is a systematic attempt at specifying conceptual apparatus. It can be objected that it is not the case that concepts are a subject-matter of philosophical statements. This objection can be mitigated by claiming that, though nominally being about non-conceptual entities, philosophical statements imply other philosophically interesting statements that are about concepts.*

Key words: *Conceptual system – philosophy – semantic content – thought experiment*

Bertrand Russell označil filozofiu za *vedu možného*.² Na inom mieste nachádzame podrobnejšie vyjadrenie umiestňujúce filozofiu do modálnej sféry:

„Domnievam sa, že jediný rozdiel medzi vedou a filozofiou spočíva v tom, že vedu viac lebo menej viete, ale filozofiu neviete... Takže každý pokrok v poznaní okráda filozofiu o nejaké problémy, ktoré jej prv patrili ... a stanú sa problémami vedy. Hneď ako sa stanú riešiteľnými, veľkú časť filozofických myslí prestanú zaujímať ... Môžete premýšľať o rôznych veciach, ktoré môžu byť pravdivé, čo bude veľmi hodnotné cvičenie, až kým neobjavíte, čo je pravdivé.“ (Russell 2005b, 376-377).

Ak vedu zaujíma to, čo *je* pravdivé, a filozofiu zase to, čo *môže byť* pravdivé, ide o dve oblasti, ktoré si – zdá sa – nekonkurujú. Russellov citát však naznačuje viac než len takéto nekonfliktné spolužitie. Oblasť možného je obrovská, pričom oblasť skutočného je len jednou malou časťou sféry možného (ved' skutočné musí byť aj možné, pretože inak by to muselo byť nemožné). Pri hľadaní toho, čo je skutočné, fakticky ukrajujeme z toho, čo bolo vo sfére len možného, a teda pole pôsobnosti vedy sa rozširuje na úkor filozofie. Spolužitie vedy a filozofie nemusí byť idylické a môže – ba dokonca musí – dochádzať ku konfliktom medzi nimi.

¹ Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-0149-12.

² Pozri Russell (2005a, 706).

Lenže keby to bolo tak, vrhalo by to filozofiu do nepriaznivého svetla – bola by totiž prekážkou na ceste k poznaniu. Tým by sa však filozofia stavala proti svojmu vlastnému záujmu vystupovať ako jeden z legitímnych spôsobov pochopenia a reprezentácie sveta. Russellovu myšlienku preto preložíme do iného slovníka.

Pri skúmaní toho, čo je možné, filozofia používa špecifické metódy. Jednou z najvýznamnejších je metóda *myšlienkových experimentov*.³ Pomocou myšlienkových experimentov konštruujeme kontrafaktuálne situácie a zisťujeme, ako by sa veci mali, keby takéto kontrafaktuálne situácie nastali. Pokúšame sa tak zistiť, čo pripúšťa sféra možnosti, no keďže ide o experimenty *myšlienkové*, nepodari sa nám zistiť, či to, čo je možné, je aj skutočné. Nehľadáme pomocou nich pravdu o svete, ale len to, aký by svet mohol byť, resp. to, aký svet byť nemôže. Čo sa však dozvieme, keď zistíme, aký by svet mohol byť? Domnievam sa, že tak spoznávame našu konceptuálnu sústavu. Vďaka tomu, že vytvárame kontrafaktuálne situácie, skúmame, čo naše pojmy umožňujú. Overujeme možnosti aplikácie filozoficky zaujímavých pojmov, zisťujeme, aké sú hranice ich legitímneho používania, prípadne ich precizujeme, modifikujeme či nahrádzame inými pojmami. Filozofická analýza teda ponúka konceptuálne systémy, ktoré navrhujú, ako reprezentovať a „parcelovať“ svet. Predkladá rôzne konceptuálne systémy, ktoré predstavujú, ako by svet *mohol* vyzerat'. Vedu na druhej strane zaujíma to, ako svet skutočne vyzerá; spomedzi konceptuálnych systémov si vyberá ten, ktorý podľa nej „parceluje“ svet najlepším spôsobom. Tento konceptuálny systém veda používa pri odhaľovaní pravdy o svete. Filozofia a veda takto kooperujú, nie sú vo vzájomnom potenciálnom konflikte.

Filozofia je teda sústavný pokus o vymedzovanie pojmového aparátu. Primárnym predmetom filozofie je konceptuálny aparát a filozofia je konceptuálne zameraná disciplína – na rozdiel od vedy, ktorá sa primárne zameriava na skúmanie a vysvetľovanie javov vo svete, filozofia analyzuje, systematizuje, modifikuje a kodifikuje vzťahy medzi prvkami konceptuálneho systému. Hľadá pojmové nástroje, ktoré by umožnili otvárať nové sféry intelektuálneho záujmu a lepšie reprezentovať už existujúce sféry intelektuálneho záujmu.

Vymedzenie filozofie ako konceptuálne zameranej disciplíny má svoju históriu. Azda jeho najvýraznejšími obhajcami v modernom období boli členovia Viedenského krúžku, pre ktorých filozofia skúmala sféru

³ K myšlienkovým experimentom existuje rozsiahla literatúra. V našom prostredí sa im venuje Picha (2011).

významov, nie sféru pravdy (ktorá náleží do kompetencií vedy).⁴ Spolu so šírením naturalistických tendencií vo filozofii sa však takéto chápanie filozofie začalo považovať za pomýlené. Prívržencom filozofického naturalizmu prekáža predovšetkým to, že za predmet filozofického skúmania sa považujú pojmy, a nie objekty, udalosti, javy, ktoré sú pojmiami reprezentované. To podľa nich nezodpovedá skutočnej praxi vo filozofii: Veď keď chceme formulovať filozofickú teóriu kauzality, nepôjde o teóriu pojmu kauzality, ale o teóriu javu, ktorý dokážeme identifikovať vo svete; v teórii poznania nám nejde o teóriu pojmu poznania, ale o teóriu určitého nekonceptuálneho javu; a keď formulujeme teóriu významu jazykových výrazov, nejde o teóriu pojmu významu, ale o teóriu niečoho, vďaka čomu je náš jazyk zmysluplný. Skutočná prax vo filozofii ukazuje, že filozofické tvrdenia spravidla nie sú o pojmoch, ale o entitách nekonceptuálnej povahy. Naturalizmus nadväzujúci na Quina považuje filozofiu za pokračovanie vedy.⁵ Ako tvrdí H. Kornblith, jeden z najradikálnejších súčasných naturalistov, „filozofické otázky nadväzujú na otázky empirických vied“ (Kornblith 2002, 26).

Nemožno poprieť, že naturalistická námietka je oprávnená. Keď si všimneme typické filozofické tvrdenia, okamžite bude jasné, že ich predmetom sú entity nekonceptuálnej povahy, nie pojmy. Silu námietky však možno oslabiť, keď tézu čiastočne preformulujeme: Hoci filozofické tvrdenia spravidla *nominálne* sú o fenoménoch nekonceptuálnej povahy, napriek tomu implikujú iné, filozoficky zaujímavé tvrdenia o pojmoch. Tvrdenia, ktoré sa týkajú poznania, kauzality či významu ako nekonceptuálnych javov, implikujú filozoficky zaujímavé tvrdenia o pojmoch poznania, kauzality či významu. Túto skutočnosť možno zaznamenať pri používaní myšlienkových experimentov. Kontrafaktuálne situácie, ktoré vytvárame, majú predsa otestovať, či na určitý jav je prípustné aplikovať určitý filozoficky zaujímavý pojem. Keď napríklad konštruujeme gettierovské situácie v epistemológii, chceme primárne zistiť, či sa na modelovaný kognitívny stav agenta dá aplikovať pojem poznania.

Naturalizmus nevyklučuje konceptuálnu povahu filozofie, keďže prima facie nekonceptuálne skúmanie predsa len má za cieľ prispieť k analýze, systematizácii, modifikácii či kodifikácii filozoficky zaujímavých pojmov a konceptuálnych vzťahov. Skúmaním možného rozsahu pojmov – ako sa to deje napríklad pri metóde myšlienkových experimentov – chceme zistiť dôležité skutočnosti o obsahu pojmov. Výsledkom filozofickej koncepcie,

⁴ Pozri napríklad klasickú prácu Schlick (2006).

⁵ Pozri Quine (1995, 256-257).

ktorá je *prima facie* o entitách nekonceptuálnej povahy, je tak určitý (explicitný alebo aspoň implicitný) návrh na vymedzenie určitého pojmu, určitých pojmov, prípadne celého konceptuálneho systému.

Teraz sa pokúsím stručne a veľmi zjednodušene ilustrovať konceptuálne zameranie filozofie. Medzi kľúčové otázky analytickej filozofie jazyka patrí problém, čo je to sémantický obsah a ako ho možno systematickým spôsobom odvodiť pre ľubovoľnú vetu jazyka (vzhľadom na jej kontext použitia). Existuje množstvo filozofických teórií sémantického obsahu, ktoré dávajú rôzne, ba dokonca vzájomne nezlučiteľné odpovede na uvedené otázky.

Široké spektrum koncepcií sémantického obsahu je dané tým, že sémantický obsah sa považuje za teoretickú entitu, ktorej úlohou je – ako je to v prípade teoretických entít bežné – systematizovať fenomény určitého druhu, ktorú však nedokážeme transparentne uchopiť na základe bežného používania jazyka. Predstavme si typickú modelovú situáciu, v ktorej hovorca komunikuje s adresátom pomocou určitého jazyka. Hovorca má svoje komunikačné ciele a vyberá si také jazykové prostriedky, ktoré mu ich umožnia dosiahnuť. Neraz sa uchýľuje k takým prostriedkom, ako je irónia, metafora, prirovnanie a podobne. Tieto prostriedky sú však len povestnou špičkou ľadovca, pod ktorou sa skrýva obrovské množstvo ďalších spôsobov použitia jazykových výrazov, ktoré sa viac či menej odkláňajú od toho, čo tieto výrazy doslovne znamenajú. Keď adresát správne pochopí hovorcovu slová – t. j. pochopí ich tak, ako hovorca zamýšľal – identifikuje hovorcov *komunikovaný obsah*. Komunikovaný obsah je tým, čo filozof jazyka má k dispozícii ako (empiricky získaný) údaj, ktorý je východiskom jeho formulácie teórie sémantického obsahu. Z rôznych dôvodov, ktoré tu nemôžem rozoberať, sa sémantický obsah nedá automaticky stotožniť s komunikovaným obsahom. Kým o komunikovanom obsahu môžeme povedať, že ide o neteoretickú entitu, sémantický obsah už je teoretickou entitou, ktorej poslaním je umožniť systematizáciu jazykových sémantických fenoménov. Jednotlivé koncepcie sémantického obsahu sú teoretické návrhy, ako takúto systematizáciu uskutočniť, a preto máme k dispozícii také rozsiahle spektrum teórií sémantického obsahu.

Vyberme si dva zo súčasných prístupov k sémantickému obsahu – tzv. *sémantický minimalizmus* a *kontextualizmus*.⁶ Podľa minimalizmu je

⁶ Sémantický minimalizmus aj kontextualizmus existujú v rôznych verziách (fakticky ide o akési druhové termíny označujúce celé skupiny teórií). Najvýznamnejšie z nich podrobnejšie analyzujem v knihe Zouhar (2011).

sémantický obsah vety determinovaný významami syntaktických jednotiek vety (medzi ktoré patria napríklad slová, sufixy, prefixy, gramatické časy atď.) a saturáciou (explicitných) kontextovo citlivých syntaktických jednotiek (napríklad indexických výrazov alebo časových indikátorov) obsiahnutých vo vete. Podľa kontextualizmu je sémantický obsah vety determinovaný významami syntaktických jednotiek vety, saturáciou (explicitných) kontextovo citlivých syntaktických jednotiek a primárnymi pragmatickými procesmi dodávajúcimi syntakticky neartikulované zložky sémantického obsahu.⁷

Rozdiel medzi nimi možno ilustrovať na niekoľkých príkladoch. Podľa sémantického minimalizmu veta „Albert ochorel“ vyjadruje (vzhľadom na kontext použitia) propozíciu, že *Albert ochorel v nejakom čase t*, kde *t* je ľubovoľný čas predchádzajúci aktuálnym okamihom (keďže sloveso vo vete je v perfektovej forme), a veta „Kat je pripravený“ vyjadruje (vzhľadom na kontext použitia) propozíciu, že *kat je pripravený*, pričom sa nešpecifikuje, na čo je pripravený. Podľa kontextualizmu môže prvá veta vyjadriť propozíciu, že *Albert ochorel v nedávnom čase t*, pričom obmedzenie času na nedávne okamihy je výsledkom pôsobenia primárnych pragmatických procesov, a druhá veta môže vyjadriť propozíciu, že *kat je pripravený na popravu*, pričom doplnenie nových zložiek do propozície je opäť dané primárnymi pragmatickými procesmi.

Spôsob determinácie sémantického obsahu je podľa kontextualizmu iný ako podľa minimalizmu. Kým kontextualista chce v maximálnej miere priblížiť sémantický obsah komunikovanému obsahu (pomocou aplikácie primárnych pragmatických procesov), minimalista chce zachovať čo najvýraznejší vplyv explicitného naviazania sémantického obsahu na syntax vety, vďaka čomu vzniká výraznejšia priepasť medzi komunikovaným obsahom a sémantickým obsahom. Preto niektoré prípady, ktoré sú podľa kontextualizmu prípadmi sémantického obsahu, patria podľa minimalizmu k nesémantickému, t. j. k pragmatickému (implikovanému) obsahu, kým niektoré prípady, ktoré minimalizmus považuje za prípady sémantického obsahu, podľa kontextualizmu v skutočnosti neexistujú. Rozdielne spôsoby determinácie sémantického obsahu vedú k tomu, že pojem sémantického obsahu pre kontextualistu vymedzuje iný rozsah ako pojem sémantického obsahu pre minimalistu. Preto aj pojmy samé treba považovať za rôzne: Vďaka tomu, že kontextualista kladie na determináciu

⁷ Primárne pragmatické procesy (ktoré sa považujú za sémanticky relevantné, na rozdiel od tzv. sekundárnych pragmatických procesov) sa detailne opisujú napríklad v knihe Recanati (2004).

sémantického obsahu také požiadavky, aké kladie, fakticky špecifikuje, aký pojem sémantického obsahu chce používať; analogicky to platí v prípade sémantického minimalistu. Ak niekto odmietne contextualistický spôsob determinácie sémantického obsahu, fakticky odmieta kontextualistický pojem sémantického obsahu; to isté platí aj v prípade minimalistického spôsobu determinácie sémantického obsahu.

Konkurenčné filozofické teórie sa nezhodujú v zaraďovaní prípadov do tried: Líšia sa v tom, ktoré prípady spadajú pod určitý pojem, a ktoré pod daný pojem nespádajú. Filozofická analýza sa preto primárne zameriava na určenie hraníc pojmov, na skúmanie konceptuálneho priestoru.

Literatúra

- KORNBLITH, H. (2002): *Knowledge and Its Place in Nature*. Oxford: Oxford University Press.
- PICHA, M. (2011): *Kdyby chyby. Epistemologie myšlenkových experimentů*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc.
- QUINE, W.V.O. (1995): Naturalism; Or, Living within One's Means. *Dialectica*, 49 (2-4), 251-261.
- RECANATI, F. (2004): *Literal Meaning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- RUSSELL, B. (2005a): O vedeckej metóde vo filozofii. In: Russell, B.: *Jazyk a poznanie*. Bratislava: Kalligram, 694-717.
- RUSSELL, B. (2005b): Filozofia logického atomizmu. In: Russell, B.: *Jazyk a poznanie*. Bratislava: Kalligram, 256-377.
- SCHLICK, M. (2006): Budúcnosť filozofie. In: František Mihina – Tatiana Sedová – Marián Zouhar (eds.): *Logický pozitivizmus*. Bratislava: Iris, 63-75.
- ZOUHAR, M. (2011): *Význam v kontexte*. Bratislava: aleph.

Prof. Marián Zouhar, PhD.
Katedra logiky a metodológie vied
Filozofická fakulta UK v Bratislave
Šafárikovo nám. 6
811 02 Bratislava, SR
e-mail: marian.zouhar@gmail.com